

A természet mint kulturális probléma

Absztrakt: A fenntartható fejlődés alapelve: miként lehetséges a társadalom számára az anyagi javak – mind mennyiségi, mind minőségi szempontból - történő bővítését oly módon megvalósítani, hogy ez hosszú távon fenntartható legyen, azaz ne fokozza – vagy éppen csökkentse – a természeti erőforrások jelenlegi kiaknázását. E törekvés középpontjában tehát a természethez való viszony áll. A természetről kialakított képünk viszont nem konstans, hanem történelmileg (kulturálisan) változó. Az előadás első fele ezt a történelmileg változó természetképet szándékozik bemutatni, a második felében pedig részletesebben esik szó arról, hogy a jelenlegi természetképünk és az ezzel kapcsolatos fenntartható fejlődésre vonatkozó elvárásunk miképp gyökerezik korunk (modern/posztmodern) kultúrájában.

Gyakorta hallhatjuk, hogy a fenntartható fejlődés alapelve: miként lehetséges a társadalom számára az anyagi javak – mind mennyiségi, mind minőségi szempontból – történő bővítését oly módon megvalósítani, hogy ez hosszú távon fenntartható legyen, azaz ne fokozza a természeti erőforrások jelenlegi kihasználását. Sőt! Az igazi cél, hogy ne csak megállítsunk egy folyamatot, hanem csökkentjük a kiaknázást, visszaépítsük – a lehetőség határain belül – a felélt, elhasznált természetet. E törekvés középpontjában tehát a természethez való viszony áll. Ám, hogy jó esélyünk legyen ebben a küzdelemben, ahhoz ismernünk kell, nemcsak a természetet – ez evidensnek gondolható, hanem azt is, hogy milyen kép él a társadalomban a természetről. Ugyanis ettől a képtől függ, hogy *konkrétan* mit is tartunk fontosnak, amikor a természetről mint értékről beszélünk. A természetről kialakított képünk viszont nem konstans, hanem történelmileg változó.¹ A társadalmak kulturális világában fogalmazódik meg, hogy mit értünk a természet fogalma alatt. A természethez való viszony épp ezért elsősorban kulturális probléma. Nem a természet, hanem a kultúra kérdése, hogy miként közelítünk a természethez.

* Dr. Karácsony András, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, Budapest

¹ A természetfelfogás történetéről alapos összegzés: Schäfer, Lothar – Ströker, Elisabeth (szerk.): *Naturauffassungen in Philosophie, Wissenschaft, Technik*. 1-2. kötet. Freiburg/München, Karl Alber, 1993. Továbbá: Picht, Georg: *Der Begriff der Natur und seine Geschichte*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1990.

A kultúrának persze vannak más, szintén fontos kérdései is, mint pl. a háború – béke, a népességyarapodás, az éhínség felszámolása, a jólét bővítése stb. Annak tehát tudatában kell lennünk, hogy a fenntartható fejlődés problémája nem egy önmagában álló probléma, ami megoldásra vár, hanem egy problémahalmazról van szó, s a feladat: a különböző értékek között legalább ideiglenes jelleggel sikerüljön összhangteremtés. Ha a problémahalmaz elemei között bármelyik is változik, akkor újra kell kezdeni a harmóniateremtést. Ezért nem hihetjük, hogy a természettel kapcsolatos (de hasonló a helyzet más problémákkal is) kérdésekre végérvényesen választ találunk. Mert van egy eredendő feszültség – és itt most csak a természet/társadalom viszonyra gondolok –, az ember és a társadalom kialakulása, a kultúra létrejötte a természetből való kiválasztással, a természet átalakításával, sőt a természettel szemben jelent meg. Amíg van ember, társadalom és kultúra, ez kiküszöbölhetetlen. Ettől persze a kérdés feltehető: milyen arányban, milyen hatókörben, mennyire visszafordíthatatlan folyamatokat eredményezően alakul ez a helyzet? Nem a természethez kell visszailleszkednünk, mert ez a kultúra megtagadása lenne, hanem az arányokat, a mértéket kell fellelnünk. S ez emiatt nansen kulturális (intellektuális) feladat.

A természetkép változása

A görög gondolkodástörténeti hagyományban használt *physis* fogalma nem egyszerűen a ma értett természetre vonatkozott, hanem a világ, a kozmosz egészét fogta át, a létet jelentette. Az ember helyzete nem vele szemben definiálódott, hanem ennek részeként. Amikor viszont ezt *naturanak* fordították latinra, akkor már – miként ezt Heidegger hangsúlyozta² – megváltozott a jelentése és az emberi tevékenység környezeteként értették, azaz az embert kivették – legalábbis részlegesen – a *naturából* és szembe helyzeték azzal. A kereszténység megjelenésével az „örökkön létező” (Arisztotelész) természettel szemben egy teremtettség gondolata fogalmazódott meg. Ennek megfelelően a középkori ember számára a természet nem valamiféle önmagában álló adottság, hanem Isten által teremtettség, melynek törvényei Isten által meghatározottak. Az isteni mivolt ugyanakkor az ember számára csak korlátozottan felfogható. Ezt nagyon pontosan mutatja Aquinói Szent Tamás hierarchikus törvényfelfogása.

² Heidegger, Martin: *Útjelzők*. Osiris, Budapest, 2003, 225-282.

Tamás szerint a legfelsőbb törvény, mely az isteni bölcsesség (*sapientia*) tervét kifejezi, az örök törvény (*lex aeterna*). Ez alatt helyezkedik el a természeti törvény (*lex naturalis*), mely nem más mint az örök törvény megjelenése az emberi észben, ami az emberi ész számára az örök törvényből felfogható, s ez az alapja az emberi törvénynek (*lex humana*), amely konkretizálja és alkalmazza a természeti törvényt. A törvények hierarchiája egyúttal egy szervesen illeszkedő világ képét adja, melyben a társadalom az Isten által teremtett természet (isteni) céljának megfelelően működik.

Összefoglalva: a középkori természetfelfogás két alapvető jellemzője: a természet Isten által teremtett és irányított, illetve a társadalom a természettel szerves egységet alkot. Az újkor mindkét vonatkozásban változást hozott. Kopernikusz, Kepler, Galilei, Newton nevével fémjelezhető tudományos forradalom elvezetett ahhoz, hogy kialakuljon az objektív természet (materialista) képe.³ A teremtő Isten gondolata a természetkutatásban egyre inkább háttérbe szorult, mintha Isten visszavonult volna a mennyországba. A természet tehát objektív létező, mert független Istentől és embertől egyaránt. S az így felfogott természet leírásában egyre nagyobb helyet kapott az összefüggések matematikai magyarázata, az egész kozmoszban érvényes törvények feltárása. A természet szó jelentése immáron gyűjtőfogalommá vált: azon területeket jelölte meg, ahová az ember a természettudomány módszereivel és a technika eszközeivel be tud hatolni. Ezek a kutatások egyre mélyebbre ástak a természetbe és a 18. századtól felújítva az antik atomelméletet, az atomokban feltételezték a természet elemi építőköveit.

A természet értelmezése egy másik összefüggésben is megváltozott, ami ugyanakkor csak részlegesen állítható párhuzamba az előbbiekben jelzett változással. A történelem „felfedezése” a filozófia világában (Hobbes, Vico) azon gondolat jegyében történt, hogy csak az ismerhető meg teljesen, amit az ember alkotott. A történelem azért ismerhető meg, s ezért lehetséges a történelem tudománya, mert a történelem az ember alkotása. Míg a természet Isten alkotása, így az ember számára csak részlegesen ismerhető meg. Ez a felismerés a történelmet (s ezáltal a társadalmat) elválasztotta a természettől, ugyanakkor még munkált benne az a középkori gondolat, hogy a természet Isten alkotása. A 18. században megjelent egy másféle, ha nem is feltétlenül Isten alkotásaként, de az emberi társadalomtól függetlenül létezőként elgondolt termé-

³ Heisenberg, Werner: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1967, 19-39.

szet a társadalomfilozófiában és a politikai nyelvben. Ez a szóhasználat egyértelműen kritikai volt. A természetre úgy tekintettek mint valami eredetire, a káros társadalmi, civilizációs hatásoktól érintetlenre, ha úgy tetszik: a társadalmi élet számára megadható követendő mintára. Emlékezzünk csak Rousseau-nak a természetes nevelésről kifejtett gondolataira, a „nemes vadember” iránti rajongásra, vagy a természetes jogosultságok doktrínájára.⁴ A 18. század egyébként tobzódott a különféle természetfelfogásokban. Hogy mennyire különbözőképp, sőt, kifejezetten ellentétesen gondolkodtak a természethez való viszonyról, ez legvilágosabban a kertművészetben látható. Az ún. francia kert (melyre Versailles a legjobb példa) a mértani formákat preferálta, és a kertben egy megtervezett természetet látott, míg az ún. angol kert koncepció ennek éppen az ellentéte volt. Természetesen ez is tervezett, de oly módon, hogy a buja, vad, érintetlen természet képét adja vissza. Tagadhatatlanul paradox törekvés: készítsünk olyan kertet, mintha az egy érintetlen (azaz nem ember által készített) természet lenne.

Miként látható a történelmet vizsgáló filozófusok szemszögéből másként értelmeződött a természet mint a természetkutatók számára. Az újkori gondolkodástörténet azt mutatja, hogy e különbözőség a 19. századra a természettudomány győzelmével végződött, aminek eredménye – többek között – a természettudományt mintaértékűnek tartó pozitívizmus uralkodóvá válása a tudomány világában. Pedig a 19. század végére már több jel mutatott arra, hogy a materialista, objektív természetkép nem egyeztethető össze az újabb felfedezésekkel. Gondoljunk csak az elektromosságtanra, melyben nem valamely anyagi részecske, hanem az azok közötti erőter került középpontba. Az erőter határeset a fizikai módon létezők világában. A rádióaktivitás felfedezése pedig azt a feltevést rombolta le, hogy az anyag végső építőkövei lennének az atomok. Kiderült, hogy az atom továbbbomlik, megjelentek a protonok, neutronok és az elektronok a természet mikrovilágának kutatásában.

De a végső csapást a 20. századi kvantumfizika adta a hagyományos, objektív természetképnek. Nem elsősorban azért, mert további részecskék felfedezéséhez vezetett, hanem inkább amiatt, hogy kiderült: a részecskékutatásban a részecskéknek a megfigyelési folyamattól független (objektív) viselkedéséről már nem lehet beszélni. Röviden és provokatívan: a megfigyelés során befolyásoljuk a megfigyelés tárgyát.

⁴ Luhmann, Niklas: Über Natur. In Uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik*. 4. kötet, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1995, 9-30.

Heisenberg szerint ez döntően átalakította a természetképet. A természettudomány természetképe már nem egy önmagában vetten létező természetről tudósít, hanem az emberi kérdésfeltevésnek kitett természetről. A természetkép tehát a természethez való *viszonyunk* képe. Nem a természetről tudunk, hanem arról, ami fontos érdekes, releváns (a jelzők sora gyarapítható, de ez a sorozat nem vezet el az „objektíve létező egészhez”) a természetkutatók, illetve tágabban: korunk társadalmá számára. És ezzel elérkeztünk napjaink természetképéhez.

Korunk társadalmát szokták modernnek és posztmodernnek egyaránt titulálni. Ezt a vitát az alábbiakban elkerülöm, mert az ebben való állásfoglalás nélkül is felvázolható a jelenlegi természetkép sajátossága. A 19-20. századi modernség kiépülése – mely elvezetett a fogyasztói társadalomig – egyértelműen a természeti erőforrások szinte kontroll nélküli felhasználására támaszkodott. A „szinte” megszorító kifejezés csupán azt kívánja jelezni, hogy ekkor is voltak olyan egyedi, egyéni törekvések, melyek a természetre értéként tekintettek, ám ennek a társadalom egészének szintjén nem volt különösebb visszatartó ereje. Ebben a helyzetben – paradox módon – az a társadalomtudományi felismerés kaphat jelentős szerepet, mely a természetkép társadalmi konstrukcióját fogalmazta meg. Azért paradox, mert a „társadalmi konstrukció” kifejezés azt jelenti, hogy a társadalomban élő természetkép elszakadt a természet önmagában vett jellemzőjétől, ha úgy tetszik: önkényes, bármilyen lehet. Ugyanakkor épp ez a felismerés mutatja meg a természetkép iránti felelősséget, ami viszont korlátokat szab a tetszés szerintiségnek.

Ha a társadalom alkotja a természet képét, akkor ennek a konkrét milyenségéért is a társadalom felelős. Nem hárítható el azzal a természettel kapcsolatos problémahalmazzal, hogy ez nem a társadalomra tartozik. Még pedig azért nem mert több okból is a társadalomra tartozik. Egyfelől, mert a természet a társadalom szükségképpen környezete, s nem mindegy, hogy milyen környezetben élünk. Másfelől jelentős mértékben a társadalomtól függ, hogy mennyiben tartjuk értéknek a természetet, vagy konkrétabban: mi az, amit benne értéknek tartunk. Persze az is tudható, hogy volt és van a természetnek egy a társadalomtól független saját története is, egy olyan változástörténet, ami az emberi létezésétől független természettörvényekből fakad. Ennek ismerete ugyanakkor nem felelősségcsökkentő, hanem inkább arra szolgál, hogy kíséreljük meg pontosan feltérképezni, mely változások következtek be a társadalmaknak, és csakis a társadalmaknak köszönhetően. Ez az elhatárolás egyáltalán nem könnyű és vélhetően csak részlegesen ismerhető meg. Ugyanis a

társadalmak megjelenése óta a társadalmi hatásból és a magából a természeti folyamatokból következő változások összefonódtak.

Gondoljunk csak a fajok kihalásának problémájára. Az élővilág őstörténetének kutatói világossá tették, hogy a fajok kihalása (és átalakulása) mindig is jellemezte a természettörténetet, s ezek következménye a természettörténet részeként értelmezendő. Ugyanakkor az emberi aktivitás eredményeként is előállhat a fajok kihalása, aminek következménye már nemcsak a természettörténet, hanem az ember történetének is része. A nehézség abban áll, hogy elválasztható-e és miként e két folyamat?

Ezen kérdések sűrűjében csak az nyújthat támpontot, ha ismeretünket bővítjük, illetve ezekről határozott és erős kommunikáció zajlik a társadalomban, aminek eredményeként növekedhet a problémaészlelés hatékonysága.⁵ Olyan kérdéskörrel van szó, amit sem a természetet és a társadalmi hatásokat jól ismerő tudományos elit, sem pedig a társadalmi érzületre támaszkodó aktivisták önmagukban nem tudnak – visszautalva a tanulmány elején kifejtettekre: ideiglenesen – eldönteni. E két szereplő kör csak együttesen juthat provizórikus megoldásokhoz.

⁵ Egy higgadt elemzés erről: Luhmann, Niklas: *Ökológiai kommunikáció*. Budapest, AKTI – Gondolat, 2010.